

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ВИМІРИ МІЖЛІТЕРАТУРНОГО ДІАЛОГУ РІЛЬКЕ — БАЖАН — СТУС (НА ЕПІСТОЛЯРНОМУ МАТЕРІАЛІ)

Самодостатність національної літератури визначається у певному сенсі її здобутками в царині перекладу рідною мовою творів митців світової величини. При цьому “важливий не тільки кількісний, але й якісний показник — збереження в інваріанті формозмістової єдності оригіналу” [3, 105]. У цьому контексті видатному австрійському поетові ХХ століття Р.М.Рільке в Україні пощастило: його твори перекладали найчастіше і справжні метри перекладу, серед яких Бажан та Стус, які теж опиралися на певний досвід. Та цьому передувала важка і кропітлива праця, зрозуміти яку неможливо без епістолярію митців. Адже їхні листи “вводять читача у потаємний, мерехтливий, загалом недоступний для чужих очей світ психології творчості. Зародження задуму, перетоплення у творчому горнілі зовнішніх вражень — життєвих, мистецьких; характер реакцій; інтенсивність спогадів; шукання контактів зі світом, з читачем” [1, 47] та критиком — і втеча в себе, те, за Стусом “самособоюнаповнення”, — в листах знаходимо багатий і єдиний у своєму роді матеріал для розуміння всіх цих невидимих, але засадничо важливих творчих процесів. А у випадку В.Стуса його епістолярій взагалі має виняткове значення для розуміння перекладання Рільке та своєрідне творче змагання з М.Бажаном. Використовуючи досвід Коцюбинської М., Ткаченка А., Соловей Е., Лановик М. та листування Стуса, ми ставимо за мету у своїй статті бодай трохи заповнити прогалину у дослідженні перекладання творів видатного австрійця та встановити неперервний культурний діалог людей різного покоління, людей, які, однак, належали одній епосі. Формування світогляду поета й художнє осмислення світу відбувалося в важливий історичний час — у задушливій атмосфері дегуманізованого західного суспільства, в якому була втрачена цілісність й органічність буття. Для Рільке єдино можливим світом став світ *відкритий*, яким, на його думку (як це не дивно), було слов’янство, в якому він прагнув віднайти гармонію й красу, втрачений органічний зв’язок між людиною і буттям. Навіть українські малюнки, образи і мотиви час від часу з’являються (як наслідок подорожей на схід) в збірках “Книга картин”, “Нові поезії”, навіть в “Дуїнських елегіях” та “Сонетах до Орфея”.

На Україні інтерес до творчості Рільке зріс у 60-70-ті роки минулого століття. Його вірші перекладають М.Бажан, М.Лукаш, Л.Первомайський, З.Піскорська, Д.Павличко. У журналі “Всесвіт” 1973 року з’явилися поезії Рільке в перекладах М.Бажана з післямовою Д.Наливайка. Принагідно зауважимо, що в той час “Всесвітові” запропонував свої переклади і В.Стус. Однак редакція віддала перевагу М.Бажанові — привілейованому поетові, державному діячеві. Звертає на

себе увагу та обставина, що молодий Стус сам тоді, ймовірно, не бажаючи, вступив у заочний творчий спір з Бажаном, який був не лише метром української поезії, але й видатним громадським діячем, якого увінчали всіма можливими нагородами. Цікаво зазначити, що після появи журнальних публікацій перекладів М.Бажана і їх окремої книги В.Стус дав їм вельми високу оцінку. “Маю прекрасну мороку — сидіти над Бажановими перекладами Рільке, фіксуючи власні втрати (їх багатенько) і набутки (їх куди менше)” [6, 57].

Перебуваючи в умовах ідеологізованої літератури, Бажан знаходив можливість “певного вивільнення” у лірико-філософських жанрах і перекладах. У таких ситуаціях чесні майстри ніби вели полеміку самі з собою (але давнім, іншим, несправжнім). На думку Е.Соловей, про полеміку М.Бажана з самим собою свідчать кращі його твори і переклади, зокрема Рільке [4, 235].

Цікавим є процес перекладу творів Рільке у В.Стуса, оскільки зберігся багатий епістолярний матеріал на цю тему. Спираючись на багатий досвід попередників, працюючи зі словниками, маючи переклади Бажана, полемізуючи з ними та порівнюючи їх з російськими, В.Стус дав українській культурі чи не найадекватніший з усіх європейських перекладів Рільке, багато чого взявши для себе особисто, для своєї творчості та життєвої філософії.

Кредо Рільке — “Творець повинен бути для себе цілим світом і все знаходити в собі”, його заклик — “воскресити затонулі почування” — мовби реалізуються у Стусовому “Схились до мушлі спогадів...”, і в листах, де спогади — від віддалених, з раннього дитинства, до зовсім свіжих — панують як єдина справжня реальність.

Разом з тим Василь Стус, попри свою духовну близькість з Р.М.Рільке, гостро відчував свою власну самотність і відстороненість від свого австрійського колеги, його відмінність від себе, яку вбачав у “панськості”, “закомплексованості на квазі-аристократизмі” та в жіночності. “... що більше я читаю і працюю над Рільке — то більше розчарування в ньому, в його надто пухкому, надто панському, надто не-житньому хлібі... Не знаю чому, але такий Рільке мене дратує, надто він не вірильний, надто жіночний, а це чоловічій не пасує — навіть такому оригіналові, як він” [6, 466]. Гіркота цього висловлювання вповні зрозуміла: “табірне життя вимагало від кожного величезної мужності, особливої вірильності, якої дійсно так бракувало австрійському поетові, розніженому увагою аристократів” [3, 122].

Та попри певне розчарування В.Стус залишався вірним собі і своєму захопленню поезією Рільке. Тому переклади його творів посідають чільне місце в перекладацькій спадщині Стуса. Саме перший його табірний термін став найбільш продуктивним періодом у його праці над перекладами. У листі з табору до рідних у лютому 1973 він писав: “Рільке я перекладу. Бо знаю, що це дуже потрібно — мені. А що це вже зробив Бажан — то нічого. Крім того, умови спонукають мене естетизуватися далі і нереалізуватися (одним словом!)” [6, 18]. При цьому Стус добре розумів, у якій мірі складним є завдання відтворення поезії Рільке засобами іншої мови. У нарисі про нього Стус підкреслював: “Перекладати Рільке дуже важко. Його поезії можуть трансформуватися тільки в дуже розвинені мови. Крім того, тема віршів поета кристалізується і змістовно, і ритмічно, і інтонаційно, і навіть фонічно” [5, 239]. Для перекладу необхідні були оригінали. Книг віршів Рільке в таборі Стус не міг мати. Залишалося одне — просити рідних і друзів переписувати їх і пересилати йому в листах. Стус, у свою чергу, надсилав дружині свої переклади, вона передавала їх на рецензію Г.Кочурові і Ю.Бадзьові. Ті ж відповідали розлогими змістовими рецензіями — з конкретними порадами і загальними міркуваннями. Зауваження тонкі і слушні, зокрема: “По словах тут не пройдеш — від слова до слова, тримаючись за по-

руччя нехисткої поетичної ідеї, яка в сонетах до Орфея часто серпанкова, а не простягнуто-лінійна” [цит. за 1, 120]. Посилання-паралелі на переклади Бажана, на російські переклади Т.Сільман, загально-філософські міркування, характерні як стереотипи епохи (зокрема, посилання на Маркса про “опредмечування” людини). В.Стус не в усьому погоджувався, висловлюючи своє розуміння діалогу з Рільке. “Як на мене, він (Юрко Бадзьо. — Л.Б.) фінал третього сонета тлумачить дещо не так (бодай не так, як той фінал я його розумію). [...] ein Nauch um nichts. Ein Wehn im Gott, то тут, по-моєму є сліди концепції поезії. Спів — не бажання, а прагнення осягнути, він є буттям і лише цим буттям й конститується, визначаючи свою стилістику через автора, що не є творцем, а співтворцем. Бо через нього, імперсонального автора, виявляється естетика світу. А світ забороняє митцеві бути особою в іншому, не космічно-буттєвому масштабі. [...]. Справжній спів — це проба вдихнути душу в порожнечу, недуховне. Поезія — це подих небуття. Це повів у Бозі” [6, 126]. Хоча ці слова і писані у 70-ті роки минулого століття, вони цілком відповідають сучасним уявленням про літературу.

Поодинокі зауваження Стуса щодо перекладів з Рільке розкидані в різних листах, де переписує свої переклади, пропонує свої варіанти тощо. Полемізує з деякими місцями Бажанових перекладів, називає іноді занадто пафосним, оберненим до читача, “немає в ньому Рількової самовистарчальності, самодовolenня дуїнського жерця. Хіба ж Бажанові вдасться цей ньюансовий дриблінг, ці півчвертьтони, ця евфонія...” [6, 58]. “Перший сонет дуїнський — чи не найгірший з подачі, — знати острах першопочатку, сліди є від Сільманових шукань. [...]. Думаю, другий катрен сонету в мене ближчий до Рільке, ніж у Бажана, котрий надто довільно повівся з текстом.

У шостому я чую померлу (а не -их). Крім того, я чую так: “Страву померлій дарма покладати: і молоко вона знайде і хліб”. Бажан робить це цілком інакше. Хоч у Рільке таки: “die Toten zieht’s”” [6, 59]. Однак це були зауваження творчої особистості, фахівця, без тіні заздрощів. Про це свідчать його слова: “Читаючи переклади віршів, оригінали яких я призабув, і, звіряючись із різними рівнями пам’яті, кажу собі: переклади ці — прекрасні. Читаючи книгу — не згірш за Пастернаків варіант, але без відльотів того (“краскою карминной в нем набрано: закат, закат, закат”))” [6, 58]. Називає Бажана “найцікавішим із покоління” перекладачів Рільке.

Василь Стус звертався і до поетичних збірок Рільке різних років. Зроблений ним переклад “Народної пісні” ритмомелодійно і образно більш близький до оригіналу, аніж переклад М.Бажана. Достатньо порівняти першу строфу пісні. У перекладі В.Стуса збережено фактично всі особливості оригіналу: в першому слові наголос не на першому складі, як у Бажана, а як в першоджерелі — не акцентується; в другому та третьому вірші у Бажана два дактилі та хорей, а в Стуса — дактиль і два хорей, що є адекватним оригіналові. Свого часу він якось зауважив щодо цього: “Найбільші, як на мене, вади Бажанові — строката мова, що окошилася на стилі ряду поезій, а також його маломузичність (він чує тільки ритми маршових бубнів). От би Бажанові та Тичинене вуха” [6, 57].

Зрозуміло, перебуваючи в неволі, Стус не міг не перекласти “Пантеру” — вірш, в якому, як вдало формулює Т.І.Сільман, втілена трагедія втраченої волі [10, 35]. Та в цьому вірші наявна ще одна тема — тема незламності духу полоненої живої істоти, тема внутрішньої свободи за металевими ґратами. З усіх перекладачів найбільше наблизився до оригіналу єдиний В.Стус: у німецькій мові пантера не жіночого, а чоловічого роду, і лише Стус не зупинився перед тим, щоб відкинути пантеру-жінку та замінити її чоловіком-барсом, бо “у вірші Рільке відображена чисто вірільна, чоловіча дика енергія та воля, а не жіноча

гнучкість та ніжність пантери української” [3, 127]. Тому В.Стус волів назвати свій переклад “Барс”, увібравши в це слово всю незламну чоловічу силу, мужність, незламність та нескореність. Можна впевнено сказати, що його переклад, хоч і є найбільш конгеніальним оригіналові, виразно носить сліди власне стусівського, перепущеного через його долю, страждання:

Його погляд від мерехтіння прутів

Так втомився, що вже нічого більше не утримує.

Йому видається, ніби прутів — тисячі,

А за тисячами прутів немає світу [6, 443].

Стусівський художній простір — це не клітка у зоопарку, як у Рільке, це — тюрма з її ґратами, які, як справедливо пишуть дослідники, “стали категорією Стусового життя” [10, 126]. “Стус зосереджує увагу читача саме на них своїми повторами, які відсутні в оригіналі”:

Йому несила втоми подолати

Од миготіння нескінченних “ґрат”.

Неначе світ — це “ґрати”, “ґрати”, “ґрати”,

Помножені в очах у вістокраг [Тамсамо].

Українське слово “ґрати” несе в собі більш сильну конотацію, аніж його російський еквівалент “решетка”, оскільки в українській мові існують синоніми “ґрати” і “решітка”, перший з яких використовується головню для позначення загород на вікнах, дверях і т.п. і частіше асоціюється з поняттями “в’язниця”, “неволя”.

Процитована строфа — це психологічний автопортрет перекладача-в’язня, для котрого весь зовнішній світ звівся до прутів на вікнах, на воротах. Металеві пруті решітки стали категорією Стусового життя. Та в цих же рядках відчутна і та велика воля (*der grosse Willen*), яку ніхто не може придушити. Стус мав право написати: “Шкода, мій світ є інший від того, в якому жив Рільке” [7, 174]. Ці світи — світи Рільке і Стуса — зіставити неможливо. Можна зіставити хіба їх прагнення повністю реалізувати своє призначення.

Отак для Стуса листи, особливо до рідних, в умовах табору й заслання були гарантією, що збережеться те, чим дихав і жив. “Подекуди вони спиймаються як конспект — з цитатами, посланнями, рефлексіями з приводу прочитаного” [1, 132]. Весь цей епістолярний матеріал видається таким неспівзвучним ситуації, в якій постав. Ведеться спокійний фаховий діалог — конкретну ситуацію зігноровано. З листа до дружини від 10 серпня 1981р.: “... другий бік культури — репараційний, компенсаційний: вона рятує людину од загрузання в часі, і в “злові дня”. Вона береже людський дух — аби був неуярмлений в часі, аби — як і належить духові — витав, ширяв над” [6, 392].

Варто задуматись: звідки у В.Стуса така глибока й стійка зацікавленість поезією Рільке, така наполегливість у її освоєнні й перекладанні? У своїй основі творчість австрійця пов’язана з глибинною традицією німецькомовної поезії, яка “характеризується передусім філософською наповненістю, заглибленістю, і водночас — інтенсивним ліризмом, широтою його діапазону й експресивністю. Звідси — схильність до напруженого і проникливого ліричного переживання не лише особистих радостей і печалей, а й усієї повноти буття, його духовних реальностей, включаючи й світ філософських абстракцій. Усе це було близьке й духовному складові Стуса.

Тому для нас, людей XXI ст., художній переклад постає передусім у своїй “культурній, естетичній, історичній, просвітницькій, нарешті, пізнавально-комунікативній, інформаційній ролі” [8, 5] як універсальний засіб спілкування та взаємозбагачення народів, культур, цивілізацій, як унікальний спосіб взаємота самопізнання кожної нації, людської спільноти та окремої особистості і, отже, як

уведення тих чи інших культурних реальностей у всесвітній контекст і в прямий діалог, а епістолярій якраз допомагає розібратися у глибинах цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коцюбинська М. "Зафіксоване і неплінне": Роздуми про епістолярну творчість. — К.: Дух і Літера, 2001. — 300с.
2. Рільке Р.М. Думки про мистецтво і поезію. — К.: Мистецтво, 1986. — 293с.
3. Райнер Марія Рільке і Україна: Наукові студії про Р.М.Рільке. Переклади його творів. — Дрогобич: Вимір, 2002. — Вип.1. — 331с.
4. Соловей Е. Українська філософська лірика. — К.: Юніверс, 1999. — 368с.
5. Стус В. Твори: У 6-ти томах. — Л.: Просвіта, 1994. — Т.4.
6. Стус В. Твори: У 6-ти томах. — Л.: Просвіта, 1997. — Т.6 (додатковий), кн.1.
7. Стус В. Твори: У 6-ти томах. — Л.: Просвіта, 1997. — Т.6 (додатковий), кн.2.
8. Тисячоліття. Поетичний переклад України-Руді Антологія / Упоряд. і авт. передмови М.Н.Москаленко. — К.: Дніпро, 1995. — 693с.
9. Ткаченко А. Рівномовні переклади одного вірша як матеріал компаративіста // Літературознавча компаративістика: Навчальний посібник / за ред. Р.Гром'яка. — Тернопіль: ТДПУ ім. В.Г.Напока, 2002. — С.318-335.
10. Чайковский Р.Р., Лисенкова Е.Л. "Тантера" Р.М.Рільке в русских переводах. — Магадан: МАОБТИ, 1996. — 132с.